

Politinio mąstymo metmenys Immanuelio Kanto kritinėje filosofijoje

Lukas Ivanauskas

Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto doktorantas
El. paštas lukas.ivanauskas@tspmi.vu.lt

Santrauka. Immanuelio Kanto kritinė filosofija, įvykdžiusi revoliuciją mąstyme, paliko neatsakytą klausimą, kaip įmanoma politika kaip filosofija ir mokslas. Hannah Arendt buvo teisi politiką susiedama su reflektuojančia sprendimo galia, tačiau paliko neatsakytus klausimus – kokią politikos sampratą implikuoja Kanto kritinė sistema ir kokios yra politinės filosofijos ir politikos mokslų ribos. Straipsnyje teigiama, kad politika yra estetinė idėja, todėl neturi objektyviai visuotinio apibrėžimo ir išlieka neišvengiamai atvira įvairių episteminių ir politinių bendruomenių interpretacijoms. Estetinės idėjos taip pat pagrindžia politikos mokslų galimybę kaip simbolinį pažinimą ir naujai suformuluoja politinės filosofijos uždavinį apriboti politiką vien tik sprendimo galios ribose.

Reikšminiai žodžiai: Kantas, politikos mokslai, politinė filosofija, mąstymas, estetinės idėjos.

Outlines of Political Thinking in Immanuel Kant's Critical Philosophy

Abstract. Immanuel Kant's critical philosophy revolutionised thinking and left unanswered the question of how politics as philosophy and science is possible. Hannah Arendt was right to associate politics with the reflective power of decision, but she left unanswered the questions of what conception of politics is implied by Kant's critical system and what are the limits of political philosophy and political science. The paper argues that politics is an aesthetic idea and therefore has no objectively universal definition and remains necessarily open to interpretation by various epistemic and political communities. Aesthetic ideas also substantiate the possibility of political science as symbolic cognition and reformulate the challenge of political philosophy to confine politics solely within the judgment.

Key words: Kant, political science, political philosophy, thinking, aesthetic ideas.

Received: 23/10/2023. **Accepted:** 05/10/2024

Copyright © 2024 Lukas Ivanauskas. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Vienas iš būdų apibrėžti politikos ir mąstymo santykį¹ galėtų būti Immanuelio Kanto kritinė filosofija². Kantas išsiskiria iš kitų filosofų savo įvykdyta mąstymo revoliucija: „grynojo spekuliatyviojo proto kritikos uždavinys yra minėtas bandymas pakeisti ligšiolinį metafizikoje vartojamą tyrimo būdą, būtent įvykdyti joje visišką revoliuciją, sekant geometrų ir gamtinių pavyzdžių“³. Nors Kantui vienas iš svarbiausių klausimų buvo „*kaip galima metafizika kaip mokslas*“⁴. Norėdami pratęsti Kanto pradėtą mąstymo revoliuciją politikoje turime klausti to, ko pats Kantas nepaklausė – kaip galima politika kaip mokslas ir filosofija. Nors politika gali pasirodyti kaip nuo filosofijos ir mokslo visiškai atskira patyrimo sritis, šio straipsnio siekis yra parodyti, kaip politinis patyrimas gali būti duotas mąstymui apskritai. Sekant Kanto kritinės filosofijos pavyzdžiu, filosofija ir mokslas šia-

¹ Hannah Arendt ir Leo Straussas yra atkreipę dėmesį, kad politinė filosofija yra problemiška dėl įtampos tarp politinio ir filosofinio gyvenimų; Hannah Arendt, „Philosophy and Politics“, *Social Research* 57, nr. 1 (1990): 100–103, <https://www.jstor.org/stable/40970579>; Leo Strauss, *What is Political Philosophy? And Other Studies* (Chicago: University of Chicago Press, 1988), 146–147. Taip pat, Blaise’o Pascalo teigimu, Platono ir Aristotelio politinė filosofija „buvo mažiausiai filosofiška ir mažiausiai rimta jų gyvenimo dalis“, o jų vienintelis tikslas buvo – „nustatyti taisykles pamišėlių namams“; Blaise Pascal, *Mintys*, vert. A. Tamošaitis ir J. Žalgaitė-Kaya (Vilnius: Hubris, 2020), 146–147.

² Michaelo Oakeshotto studija „Patyrimas ir jo modusai“ (angl. „Experience and Its Modes“) yra vienas iš ryškiausių bandymo tyrinėti apskritai žmogiškojo patyrimo modusus pavyzdžių, tačiau autoriui labiau rūpi atskleisti istorijos, mokslo ir praktikos patyrimo modusus nei apibrėžti politikos vietą mąstyme. Michael Oakeshott, *Experience and Its Modes* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), 32–36. Leo Straussas savo įvairiuose darbuose nagrinėja politikos filosofijos ir politikos mokslų santykį, tačiau giliau neatskleidžia, kokia yra politikos vieta žmogaus mąstymo struktūroje. Leo Strauss, *Prigimtinė teisė ir istorija*, vert. A. Radžvilienė (Vilnius: Tyto alba, 2017), 23–141; Leo Strauss, *Liberalism Ancient and Modern* (Chicago–London: The University of Chicago Press, 1968), 203–223. Roberto Mangabeiros Ungerio studijoje „Pažinimas ir politika“ (angl. „Knowledge and Politics“) irgi analizuojamas mąstymo ir politikos santykis, tačiau apsiribojama vien tik liberalizmo kontekstu; Roberto Mangabeira Unger, *Knowledge and Politics* (New York: The Free Press, 1984), 106–108.

³ Immanuel Kant, *Grynojo proto kritika*, vert. R. Plečkaitis (Vilnius: Margi raštai, 2013), 28.

⁴ Ibid., 48.

me straipsnyje suprantami ne kaip atskiros nuo politikos patyrimo sritys, bet skirtingi mąstymo apie politiką būdai, kurie leidžia aiškiau apibrėžti politikos vietą mąstymo struktūroje.

Kanto kritinė filosofija prasidėjo nuo suvokimo, jog nepakanka vien to, kad matematika ir gamtos mokslai egzistuoja, bet dar juos reikia pagrįsti žmogaus mąstymo struktūroje⁵. Politinės filosofijos ir politikos mokslų pagrįstumo ir politikos vietos Kanto grynojo proto struktūroje klausimai yra tarpusavyje glaudžiai susiję. Politinė filosofija ir politikos mokslai irgi egzistuoja kaip du esminiai ir konkretūs būdai apmąstyti politinį gyvenimą. Įprasta manyti, kad politinė filosofija nagrinėja idėjas, o politikos mokslai – reiškinius, todėl politinio mąstymo kritika turi atsakyti, koks yra santykis tarp idėjų ir reiškinių bei politikos. Nustatę politikos vietą Kanto kritinėje sistemoje galėsime apibrėžti ir politikos mokslų bei politikos filosofijos tikslus ir ribas, o politikos mokslų ir politinės filosofijos apibrėžimas Kanto grynojo proto struktūroje leidžia apibrėžti ir pačios politikos vietą joje.

Anot paties Kanto, jo kritinėje filosofijoje pateikiami „visi metafizikos metmenys“⁶, kuriuose nėra jokios neišspręstos metafizinės problemos arba bent raktą ją išspręsti⁷. Kadangi Kanto kritinė sistema yra toks visapusiškas žmogaus mąstymo tyrinėjimas, Kanto kritinė filosofija gali pasiūlyti principus, leidžiančius atsakyti ir į tuos klausimus, į kuriuos pats Kantas savo kritikose aiškiai neatsakė. Jeigu politinio mąstymo kritika galima, ji turi būti ir bendros žmogaus mąstymo kritikos dalis, todėl norint apibrėžti politiką reikia atkartoti Kanto nueitą žmogaus mąstymo tyrimo kelią.

Straipsnio tikslas – išsiaiškinti, kokią politikos sampratą atskleidžia Kanto grynojo proto samprata ir kaip ji nužymi politinės filosofijos ir politikos mokslų ribas. Iki šiol Kanto politinės minties interpretatoriai daugiausia koncentravosi į kelis Kanto politinius traktatus,

⁵ „Kadangi šie mokslai tikrai egzistuoja, tai visai dera klausti, kaip jie galimi, nes tai, kad jie turi būti galimi, įrodo jų buvimas“, Kant, *Grynojo proto kritika*, 47.

⁶ *Ibid.*, 28.

⁷ *Ibid.*, 12.

tarytum jie būtų jo politinės filosofijos šerdis, bet ignoravo politikos vietos klausimą jo kritinėje sistemoje⁸.

Iš Kanto filosofijos interpretatorių išsiskiria Hannah Arendt, kuri savo Kanto paskaitose bandė apibrėžti šio filosofo politikos sampratą siedama ją su Kanto *Sprendimo galios kritika*. Nors Hannah Arendt teisingai identifikavo politikos sąsają su sprendimo galia, tačiau ji nenurodė, koks yra politikos statusas Kanto kritinėje filosofijoje. Hannah Arendt taip pat neaptarė politinės filosofijos ir politikos mokslų ribų klausimo, nors šis klausimas yra svarbus aiškinantis, kaip galima politika kaip mokslas ir filosofija. Hannah Arendt Kanto analizė yra esminis šio straipsnio atspirties taškas, tačiau siekiama ją išvystyti ir išplėsti. Kanto politikos samprata, filosofinio ir mokslinio politinio mąstymo būdai analizuojami nustatant jų santykį su Kanto sąvokų, proto idėjų ir estetinių sprendinių apibrėžimais.

Lietuvoje Kanto kritinės filosofijos ir politikos santykį išsamiausiai yra nagrinėjęs Alvydas Jokubaitis, tačiau A. Jokubaičio išvados dėl politikos ir Kanto kritinės filosofijos santykio skirtinguose darbuose skiriasi⁹. Šiame straipsnyje atspiriama nuo A. Jokubaičio

⁸ Kanto tyrinėtojų darbuose yra kelios svarbios išimties. Howardas L. Williamsas yra pažymėjęs, kad Kanto „politinė filosofija yra neatskiriama kritinės sistemos dalis“; Howard L. Williams, *Kant's Political Philosophy* (New York: St. Martin's Press, 1983), 273. Visgi, Charleso Taylora teigimu, pačiam Howardui L. Williamsui nepavyko pakankamai gerai atskleisti šio ryšio; Charles Taylor, *Howard Williams, Kant's Political Philosophy* (Oxford: Basil Blackwell, 1983), *Bulletin of the Hegel Society of Great Britain* 5, nr. 1 (1984): 45, <https://doi.org/10.1017/S0263523200003554>. Onoros O'Neill bandymas susieti Kanto politikos sampratą su jo kritine filosofija buvo sėkmingesnis, tačiau apsiribojo vien tik *Grynojo proto kritikos* „transcendentalinio metodo“ dalimi, kurioje nagrinėjamas struktūrinis panašumas tarp Kanto politinėmis metaforomis pristatomo mąstymo autoriteto ir politinės tvarkos; Onora O'Neill, „Reason and Politics in the Kantian Enterprise“, in *Essays on Kant's Political Philosophy*, ed. Howard L. Williams (Chicago: University of Chicago Press, 1992), 50–80. Visgi to nepakanka norint aptarti politikos ir mąstymo santykį, nes lieka apeinamas klausimas, kaip politika galėtų būti apibrėžta pačioje Kanto kritinėje sistemoje, o ne pagal analogijas.

⁹ Alvydas Jokubaitis tekste „Politiškumo ir moralumo santykis“ nagrinėjo politikos santykį su protu, tačiau šiame tekste jam labiau rūpi moralės ir politikos santykis, todėl daugiausia dėmesio skiriama Kanto moralės teorijai, o sprendimo galia apskritai neapartariama, nors šis mąstymo būdas yra svarbus suprantant politikos vietą Kanto kritinėje sistemoje; Simas Čelutka, Alvydas Jokubaitis ir Aistė Noreikaitė, *Politika ir moralė. Ontologinė perspektyva* (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2022), 21–52. Taip

kritikos politikos mokslams, pastebėtų įtampų dėl Kanto moralės teorijos taikymo politikai ir atrastos sąsajos tarp politikos ir estetikos idėjų, kuri išsamiausiai aptarta knygoje *Politinio proto kritika*. Nors A. Jokubaitis savo naujausiuose darbuose atskleidė sąsajas tarp politikos ir Kanto estetikos teorijos, liko aiškiai neaptarta, kaip šis atradimas leidžia naujai apibrėžti politinės filosofijos ir politikos mokslų tikslus ir ribas Kanto grynojo proto struktūroje¹⁰. Kitaip nei A. Jokubaičio darbuose, šiame straipsnyje laikomasi pasitikėjimo, o ne įtarumo prielaidos politikos mokslų atžvilgiu. Kadangi politikos mokslai egzistuoja, jų galimybę pirmiausia reikia pabandyti pagrįsti nurodant jų ribas Kanto kritinėje filosofijos struktūroje, o ne iš anksto atmesti kaip negalimą, todėl straipsnyje atsisakoma išankstinės prielaidos, kad politikos mokslai grindžiami išskirtinai gamtos mokslų

pat A. Jokubaitis straipsnyje „Immanuelio Kanto iššūkis politikos mokslui“ remiasi prielaida, kad politikos tikrumas gali būti pagrįstas tik remiantis Kanto moralės teorija, todėl teigia, kad „Kanto moralės pirmenybės principas nesusiderinamas su empirinio politikos mokslo determinizmu“; Alvydas Jokubaitis ir Linas Jokubaitis, „Immanuelio Kanto iššūkis politikos mokslui“, *Politologija* 104, nr. 4 (2022): 8–31, <https://doi.org/10.15388/Polit.2021.104.1>. Kitame straipsnyje, „Immanuelis Kantas ir politikos tikrumo klausimas“, vis dar laikomasi prielaidos, jog politikos tikrumas gali būti pagrįstas Kanto moralės teorija, tačiau kritikuojama, kad Kanto moralės teorija nepastebi tarpasmeninio tikrumo, kuris svarbus politikai; Alvydas Jokubaitis, „Immanuelis Kantas ir politikos tikrumo klausimas“, *Problemos* 100 (2021): 75–86, <https://doi.org/10.15388/Problemos.100.6>. Tačiau radikalus lūžis A. Jokubaičio Kanto ir politikos santykio analizėje įvyko su straipsniu „Politikos vieta Immanuelio Kanto grynojo proto struktūroje“, kuriame politikos samprata kildinama iš Kanto estetikos. Alvydas Jokubaitis, „Politikos vieta Immanuelio Kanto grynojo proto struktūroje“, *Politologija* 109, nr. 1 (2023): 19, <https://doi.org/10.15388/Polit.2022.109.1>.

¹⁰ Net ir išsamiausiame A. Jokubaičio darbe apie politikos ir Kanto estetikos santykį *Politinio proto kritika* nėra aiškaus atsakymo, ar ir kaip politikos mokslai tikrai negali būti pagrįsti Kanto grynojo proto struktūroje. Nors A. Jokubaitis knygoje atmeta politikos mokslų galimybę pagal gamtos mokslų pavyzdį, tačiau tuo pat metu teigia, kad politikos mokslai gali „pripažinti moralės prioritetą ir taip apriboti gamtos mokslus pamėgdžiojančių žmonių pretenzijas“. Pastarosios politikos mokslų galimybės A. Jokubaitis išsamiau neaptaria, bet politikos mokslus išskirtinai vertina kritiškai. Taip pat A. Jokubaitis yra kritiškas politinės filosofijos atžvilgiu, nes pastaroji politika tapatina tik su proto idėjomis, bet pamiršta politikos jusliškumą. Visgi A. Jokubaitis išsamiau neaptaria, kaip politinės filosofijos tikslai galėtų būti peržvelgti politiką apibrėžiant Kanto estetikos teorijos kontekste; Alvydas Jokubaitis, *Politinio proto kritika* (Vilnius: Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2024), 109, 141.

pavyzdžiu. Siekis pagrįsti ne tik politinės filosofijos atskirumą nuo Kanto praktinės filosofijos, bet ir politikos mokslų galimybę Kanto grynojo proto struktūroje yra vienas esminių šio straipsnio uždavinių.

1. Politinio mąstymo problema

Siekdami atsakyti į klausimą, kaip galime apibrėžti politinį mąstymą, turime išsiaiškinti, kaip Kantas kritinėje filosofijoje supranta patį mąstymą. Kaip pažymi tiek Walteris Bryce'as Gallie'is¹¹, tiek Onora O'Neill¹², Kantas nepateikia vieno visa apimančio mąstymo apibrėžimo. Savo kritikose Kantas, siekdamas nužymėti mąstymo ribas, aiškiai atskiria intelektą nuo proto. Intelektas yra sąvokomis fenomenus pažįstantis mąstymas, o protas negali pažinti fenomenų, bet tiesiogiai veikia praktiniame gyvenime. Anot Kanto, „objektą mąstyti ir objektą pažinti nėra tas pats“, nes „jei negalėtų būti jokio sąvoką atitinkančio stebinio, tai sąvoka būtų mintis savo forma, bet be jokio objekto, ir ja nebūtų galima pažinti jokio daikto, todėl, kiek man žinoma, nebūtų, nė negalėtų būti nieko, kam mano mintis galėtų tikti“¹³. Šis skirtumas nurodo, kad mąstymo negalime tapatinti vien tik su pažinimu, nes pažinimui skirtas intelektas yra apribojamas vien tik reiškinių sritimi, o protas – vien tik mąstymu pasiekiamų transcendentalinių idėjų, kurios neturi jokio juslinio referento, arba objekto.

Politikos mokslininkai, tyrinėdami žmonių poelgius, neišvengiamai susiduria su determinizmo ir laisvės antinomijos problema. Kaip straipsnyje „Immanuelio Kanto iššūkis politikos mokslui“ pažymi Alvydas Jokubaitis ir Linas Jokubaitis, Kantas „nesuvoktų“ politikos mokslo, kuris būtų panašus į gamtos mokslą, nes „gamtos mokslus pamėgdžiojančio mokslo skverbimasi į politiką jis apibūdintų kaip

¹¹ Walter Bryce Gallie, „Kant's View of Reason in Politics“, *Philosophy* 54, nr. 207 (1979): 23, <https://doi.org/10.1017/S0031819100024852>.

¹² O'Neill, „Reason and Politics in the Kantian Enterprise“, 50.

¹³ Kant, *Grynojo proto kritika*, 145.

praktinio proto kolonizaciją¹⁴. Praktinio proto kolonizacija yra problema Kanto kritinėje filosofijoje, nes laisvė ir determinizmas yra suderinami tik jeigu sugebame aiškiai atskirti dėsniams paklūstančią gamtos pasaulį nuo žmogaus veiklos srities, kurioje turime veikti tarytum laivė egzistuoti: „<...> laisvė gali būti susijusi su visai kitos rūšies sąlygomis negu gamtinis būtinumas, tai šio būtinumo dėsnis laisvei neturi įtakos, taigi jie abu gali egzistuoti vienas nuo kito nepriklausomi“¹⁵. Kanto teigimu, „poelgis priskiriamas vien tik mąstyti žmogaus pobūdžiui“, todėl, nors ir galime žmogaus poelgius paaiškinti deterministiškai, taip pat galime juos teisingai smerkti „tarytum kaltininkas juo pradėjo padarinių eilę visiškai savaimingai“ atsiribodamas nuo įvairių aplinkybių¹⁶. Jeigu tarsime, kad politikos mokslai remiasi intelektu, tada turėsime at mesti šį Kanto laisvės ir determinizmo antinomijos sprendimą, nes tokie politikos mokslininkai žmogaus veiksmus politiniame gyvenime sieks pažinti tarsi politika būtų determinuojama gamtos sritis, kurioje nėra vietos laisvei.

Vienas iš akivaizdžiausių antinomijos tarp laisvės ir determinizmo problemos pavyzdžių politikos mokslams yra rinkimų tyrimai. Politikos mokslininkai, tyrinėdami rinkimus demokratijose, laikosi prielaidos, kad šie rinkimai buvo laisvi ir sąžiningi, todėl implikuoja, jog kiekvienas pilietis turėjo laisvę pats apsispręsti, už kurį kandidatą ar partiją balsuoti. Jeigu tartume, kad politikos mokslininkai vadovaujasi intelektu norėdami paaiškinti balsavimą rinkimuose tyrinėdami balsavimą lėmusias sąlygas, tada turėtume tarti, kad ir balsavimas nėra laisvas ir paklūsta gamtiniam priežastingumui. Toks balsavimo tyrinėjimas intelektu prieštarautų Kanto teiginiui, kad žmonių poelgius turėtume vertinti kaip priklausiančius vien tik mąstymo, o ne reiškinių sričiai. Intelektu besivadovaujančio politikos mokslininko žmogaus poelgių vertinimas „tarytum“ jie priklausytų gamtai, skirtųsi nuo Kanto poelgių vertinimo „tarytum“ laisvė egzistuoti žmogaus

¹⁴ Alvydas Jokubaitis ir Linas Jokubaitis, 11.

¹⁵ Kant, *Grynojo proto kritika*, 455.

¹⁶ *Ibid.*, 453–454.

veikloje. Kanto „tarytum“¹⁷ yra laisvės ir determinizmo antinomijos sprendimas, o politikos mokslininkų „tarytum“ yra antinomijos sugrąžinimas, jei tartume, kad politikos mokslininkai remiasi intelektu tyrinėdami politiką.

Kitą būdą pagrįsti politikos mokslų galimybę galime atrasti vieno iš sociologijos kūrėjų Émile'o Durkheimio mėginime peržiūrėti Kanto intelekto sampratą apskritai. Anot É. Durkheimio, kompleksinę ir dinamišką socialinę realybę galėsime suprasti tik tada, kai tarsime, jog Kanto intelekto kategorijos yra socialinės kilmės ir kolektyvinio mąstymo rezultatas¹⁸. Tokia É. Durkheimio intelekto peržiūra ne tik neleidžia išspręsti laisvės ir determinizmo antinomijos, bet ir neigia visuotinio ir objektyvaus mokslo galimybę, kai net pats intelektas tampa determinuojamas socialinės aplinkos. Nors É. Durkheimas teigia, kad kategorijų ir grynųjų stebinių socialinė kilmė nereiškia, jog jie praranda objektyvų visuotinumą¹⁹, tačiau, remiantis Kantu, būtent objektyvus visuotinumas yra prarandamas intelektą grindžiant socialine kilme. Kanto teigimu, nuo patyrimo nepriklausomos intelekto kategorijos yra būtina sąlyga norint patyrimo sprendiniams suteikti objektyvų visuotinumą²⁰. Anot Kanto, „ji [priežasties kategorija] turi būti pagrįsta intelekto visiškai *a priori*, arba turi būti visai atmesta kaip grynas svaičiojimas“²¹. Jeigu kartu su É. Durkheimu tarsime, kad intelekto kategorijos yra sąlygotos socialinio patyrimo, tada negalėsime pagrįsti ne tik politikos mokslų,

¹⁷ Hansas Vaihingeris atkreipia dėmesį į ypatingą „tarytum“ reikšmę Kanto kritinėje filosofijoje. Anot H. Vaihingerio, Kanto moralės principai yra praktiškai naudingos fikcijos (Dievas, nemirtinga siela, laisvė), kurios neturi juslinių referentų empirinėje tikrovėje, tačiau būtinos praktiniam veikimui ir moralei, nes be šių fikcijų, arba to, kas vadinama „tarytum“, negalėtume pagrįsti moralės atskirumo nuo gamtos determinizmo; Hans Vaihinger, *The Philosophy of 'As if'. A System of the Theoretical, Practical and Religious Fictions of Mankind*, trans. C. K. Ogden (London: Kegan, Trench, Trubner & Co., 1935), 47–50.

¹⁸ Émile Durkheim, *The Elementary Forms of Religious Life*, trans. Karen E. Fields (New York: The Free Press, 1995), 9.

¹⁹ Durkheim, *The Elementary Forms of Religious Life*, 18.

²⁰ I. Kantas, *Prolegomenai*, vert. R. Plečkaitis (Vilnius: Mintis, 1993), 68–69.

²¹ Immanuel Kant, *Sprendimo galios kritika*, vert. R. Plečkaitis (Vilnius: Margi raštai, 2019), 130.

bet ir bet kokio mokslo (pavyzdžiui, matematikos ir gamtos) objektyvumo ir visuotinum.

Jeigu negalima pagrįsti politikos mokslų remiantis Kanto intelekto samprata, tai galbūt bent jau galima pagrįsti idėjas tyrinėjančią politinę filosofiją. Kantas savo proto sampratą išplėtoja moralei skirtoje *Praktinio proto kritikoje*, tačiau niekur neužsimena apie politiką. O politiniuose traktatuose Kantas vadovaujasi prielaida, kad politika nebūtinai priklauso nuo moralinių įsitikinimų. Traktate *I amžinąją taiką* Kantas teigia, jog „sukurti valstybę, kad ir kaip keistai tai skamba, galėtų ir velnių <...> tauta“²². *Visuotinės istorijos idėjoje pasaulio pilietijos požiūriu* jis įrodinėja, kad egoizmas yra esminė istorijos supratimo prielaida: „Be tų savaimė nepatrauklių, nedraugiškų savybių, iš kurių kyla pasipriešinimas, su kuriuo kiekvienas būtinai susiduria savo egoistinėse pretenzijose, t. y. gyvendamas Arkadijos piemenų gyvenimą, kur viešpatauja tobulas sutarimas ir nuosaikumas bei pusavio meilė, visi talentai amžinai liktų tik užuomazgose.“²³

Grynojo proto kritikoje Kantas ne tik neįvardija jokios išskirtinai politinės idėjos, bet ir yra griežtas dėl jų skaičiaus. Jo nuomone, egzistuoja tik trys transcendentalinės idėjos – nemirtinga siela, laisvė ir Dievas²⁴, – todėl, atrodytų, politinės idėjos neturi vietos Kanto transcendentalinėje dialektikoje. A. Jokubaitis teigia, kad toks Kanto apsisprendimas susiaurinti idėjas iki trijų yra suprantamas grynojo proto vienumo požiūriu, tačiau nėra pateisinamas politikos atžvilgiu²⁵. Visgi negalime kaltinti Kanto, kad jis visiškai ignoravo politikos reikšmę svarstydamas transcendentalines idėjas. Pristatydamas transcendentalines idėjas jis pradeda nuo Platono respublikos idėjos aptarimo, tačiau jos neįtraukia į transcendentalinių idėjų sąrašą²⁶. Šis Kanto sprendimas apriboti transcendentalinių idėjų skaičių, neįtraukiant politikos, nėra atsitiktinumas, o veikiau sąmoningas Kanto apsisprendimas.

²² Immanuel Kant, *Politiniai traktatai*, vert. Antanas Gailius ir Gediminas Žukas (Vilnius: Aidai, 1996), 142.

²³ *Ibid.*, 33.

²⁴ Kant, *Grynojo proto kritika*, 320.

²⁵ Alvydas Jokubaitis, „Politikos vieta Immanuelio Kanto grynojo proto struktūroje“, 19.

²⁶ *Ibid.*, 305.

Iš žmogaus proto ir jo antinomijų negalime išvesti politikos, kuri siejasi ne tik su nejuslinėmis idėjomis, bet ir su socialumu bei jusliniu patyrimu. A. Jokubaitis teigia, kad Kantas „nepastebėjo“, jog ir tarpasmeniniai santykiai kuria politikai svarbų tikrumą, kurio negalime sieti su protu: „Kanto kategorinis imperatyvas leidžia surasti absoliutaus moralinio tikrumo šaltinį, tačiau to neužtenka²⁷ norint paaiškinti meilės, draugystės ir kitų žmogiškųjų ryšių tikrumą.“²⁸ Kitaip tariant, politika neapsiriboja individu, kuris vadovaujasi protu, priimdamas moralinius sprendimus, bet jai reikia socialinių santykių, kurių negalime pagrįsti vien tik protu. Socialumo svarbą yra pabrėžęs ir pats Kantas: „<...> šiam tikslui [amžinajai taikai] nepakanka *visų atskirų* žmonių noro gyventi pagal laisvės principus įstatyminės santvarkos sąlygomis (visų valios *distributyvinė* vienybė), reikia, kad *visi kartu* panorėtų tokios būklės (suvienytos valios *kolektyvinė* vienybė).“²⁹ A. Jokubaitis pažymi, kad politika nėra vien tik proto idėjos, bet apima ir reiškinius: „<...> politiką galima apibūdinti kaip reiškinių, tačiau pažvelgus plačiau, ji peržengia juslinį patyrimą ir priklauso proto, o ne intelekto sričiai.“³⁰ Tačiau protas nepajėgus apmąstyti tokios politikos visumos, kuri apimtų ir reiškinius, nepaneigdamą Kanto laisvės ir determinizmo antinomijos sprendimo. Protas negali nei pagrįsti žmonių socialumo, nei aprėpti reiškinių, todėl proto idėjomis pagrįsta politinė filosofija nėra galima Kanto kritinėje sistemoje.

Jei nei intelektas, nei protas negali pagrįsti politinio mąstymo (nei filosofinio, nei mokslinio) galimybės, tada, atrodytų, politika neturi savo vietos Kanto kritinės filosofijos sistemoje. Hannah Arendt teigimu, ne intelektas ir ne protas, o reflektuojanti sprendimo galia gali

²⁷ Simas Čelutka irgi pažymi, kad politikai yra reikalingas pasauliškumas (angl. „worldliness“) ir pliuralumas, tačiau protu besiremianti kantiškoji moralė negali pagrįsti aktyvaus rūpesčio bendru pasauliu, kuris būtinai politikai; Simas Čelutka, „The Ontological Grounding of Hannah Arendt’s Political Ethics“, *The European Legacy* 28, nr. 5 (2023): 445, <https://doi.org/10.1080/10848770.2023.2229150>.

²⁸ Alvydas Jokubaitis, „Immanuelis Kantas ir politikos tikrumo klausimas“, 82.

²⁹ Kant, *Politiniai traktatai*, 148.

³⁰ Alvydas Jokubaitis ir Linas Jokubaitis, „Immanuelio Kanto iššūkis politikos mokslui“, 22.

leisti pagrįsti politikos vietą Kanto kritinėje filosofijoje³¹. Anot politikos teoretikės, Kantas *Sprendimo galios kritikoje* atrado visiškai naują mąstymo būdą – refleksyvią sprendimo galią, – kurią galima pritaikyti suvokiant ne tik meną, bet ir politiką³². Nors Kanto *Sprendimo galios kritika* yra skirta estetikai, jos nereikėtų sutapatinti vien tik su menu. Kantas estetiką supranta plačiau nei vien tik menas. Kantui estetika yra reikalinga apibrėžti mąstymo ir juslumo santykį. Pavyzdžiui, Kantas *Grynojo proto kritikoje* teigia, kad transcendentalinė estetika yra mokslas apie juslumo apriorinius principus³³, kuris „nustato mūsų juslinio stebėjimo grynosios formos taikymo ribas“³⁴. Taip pat ir Kanto įvykdytą „paskutinę proto revoliuciją“ nagrinėjusi Nerija Putinaitė teigia, kad *Sprendimo galios kritika* Kantui nėra vien apie meninę kūrybą, bet apskritai praktiškumo pobūdį, nes šioje kritikoje Kantas siekė pagrįsti žmogaus egzistencijos pagrindus³⁵. Dėl pernelyg siauros Kanto estetikos teorijos interpretacijos, siejant ją su menu, nebuvo pastebėta šio mąstymo būdo reikšmė politikai.

Sprendimo galia leidžia pagrįsti būtiną ryšį tarp mąstymo ir politikos³⁶. Kaip teigia Ronaldas Beineris, Hannah Arendt keitė savo poziciją dėl sprendimo galios statuso. Hannah Arendt iš pradžių sprendimo galią siejo vien tik su praktiniu politiniu gyvenimu³⁷, tačiau Kantui skirtose paskaitose sprendimo galią jau suvokė kaip artimesnę vienišam kontempliavimui nei aktyviai politinei veiklai³⁸.

³¹ Hannah Arendt, *Lectures on Kant's Political Philosophy* (Chicago: University of Chicago Press, 1989), 9.

³² Hannah Arendt, *The Life of Mind* (San Diego, CA: Harcourt, 1978), 255–261.

³³ Kant, *Grynojo proto kritika*, 68.

³⁴ Ten pat, 146.

³⁵ Nerija Putinaitė, *Paskutinioji proto revoliucija* (Vilnius: Aidai, 2004), 106–107.

³⁶ S. Čelutka įvardija mąstymo ir politikos santykį kaip neįveikiamą prarają, bet neatsižvelgia į sprendimo galią, kuri yra vienas iš mąstymo būdų, leidžiančių įveikti šią prarają; Čelutka, „The Ontological Grounding of Hannah Arendt's Political Ethics“, 446.

³⁷ Pavyzdžiui, Hannah Arendt esė „Kultūros krizė“ teigia, kad „sprendimas yra viena, gal net svarbiausia, veiklos forma, per kurią atsiranda tas dalyvavimas pasaulyje“. Hannah Arendt, *Tarp praeities ir ateities*, vert. A. Šliogeris (Vilnius: Aidai, 1995), 245.

³⁸ Ronald Beiner, „Hannah Arendt on Judging“, in Hannah Arendt, *Lectures on Kant's Political Philosophy*, 89–94.

Kantui reflektuojanti sprendimo galia yra vienas iš mąstymo būdų, kuris „savo paties sprendinį reflektuoja visuotiniu požiūriu“, arba, kitaip tariant, tai yra gebėjimas „mąstyti save pastatant į kiekvieno kito padėtį“³⁹. Iš vienos pusės, Hannah Arendt teigimu, sprendimo galia yra toks mąstymo būdas, kuriam reikalingas socialumas. Kitaip tariant, nors mąstoma vienetėje, tačiau tokio mąstymo būdo formuluojami sprendiniai turi būti atviri ir prieinami kitų vertinimui⁴⁰. Iš kitos pusės, sprendimo galia išskiria Kantą iš kitų politikos filosofų būtent tuo, kad sprendimo galia leidžia socialumą pagrįsti ne remiantis žmogaus troškimais ir poreikiais, o mąstymu, kuris, anot Hannah Arendt, neišvengiamai turi ir politinę reikšmę⁴¹. Taigi sprendimo galia galima pagrįsti politikai svarbų žmonių tarpusavio santykių realumą skirtingai nei Kanto proto sampratos atveju. Sprendimo galia yra vienintelis Kanto kritinėje sistemoje mąstymo būdas, kuriam socialumas yra būtinas ir neišvengiamas.

Tačiau Hannah Arendt bandymas susieti Kanto estetikos filosofiją su jo politiniais traktatais pagrindžia socialumą, bet ne politiškumą. Nors Hannah Arendt teigia, kad Kantas pastebėjo politiką, kaip atskirą nuo socialumo, tačiau Hannah Arendt daugiausia dėmesio skyrė žmonijos idėjos aptarimui, o ne išaiškinimui, kas yra politika Kanto kritinėje sistemoje⁴². Žmonijos idėja Hannah Arendt yra svarbi, nes ši idėja yra konkretus pavyzdys, nurodantis bendrumą tarp Kanto *Sprendimo galios kritikos* ir jo politinių traktatų. Hannah Arendt teigimu, Kanto politiniuose traktatuose plėtojamos mintys dėl amžino progreso ir federalinės sąjungos buvo skirtos žmonijos idėjai suteikti politinį realumą, o būtent *Sprendimo galios kritikoje* sprendžiami analogiški klausimai⁴³. Tačiau žmonijos idėja tik leidžia paaiškinti socialumą, bet neapibrėžia bendrai politikos vietos Kanto kritinėje filosofijoje, nes lieka neatsakytas klausimas, kokią politikos sampratą implikuoja sprendimo galia.

³⁹ Kant, *Sprendimo galios kritika*, 181.

⁴⁰ Arendt, *Lectures on Kant's Political Philosophy*, 27, 39–43.

⁴¹ *Ibid.*, 14.

⁴² *Ibid.*, 9.

⁴³ Arendt, *Lectures on Kant's Political Philosophy*, 61.

Politikos samprata slypi ne problemiškoje žmonijos idėjoje, bet pačių idėjų statuse Kanto estetinėje filosofijoje. Hannah Arendt pripažįsta idėjų reikšmę politikoje: „Kai žmogus sprendžia ir kai veikia politikoje, žmogus turi vadovautis idėja, o ne realybe.“⁴⁴ Tačiau pripažindama idėjų svarbą politikoje Hannah Arendt išsamiau nenagrinėja, koks yra idėjų statusas nei politikoje apskritai, nei Kanto kritinėje filosofijoje, todėl reikalingas bendresnis atsakymas apie idėjų ir sprendimo galios santykį. Hannah Arendt estetinė Kanto politinės filosofijos analizė nurodo politinio mąstymo šaltinį ir tolesnio tyrimo kryptį, tačiau šio paties santykio ribos nėra nužymėtos. Politinio mąstymo kritikai nepakanka susieti Kanto kritinės filosofijos su politiniais traktatais, bet būtina atskleisti politinių idėjų statusą Kanto kritinėje sistemoje, nes tik taip galėtume aiškiai atsakyti į klausimą, kokią politikos sampratą formuoja sprendimo galia ir kokios yra mokslinio bei filosofinio mąstymų apie politiką ribos.

2. Estetikos reikšmė politiniam mąstymui

Reflektuojanti sprendimo galia leidžia paaiškinti politikos vietą Kanto kritinėje filosofijoje politiką apibrėžiant kaip estетinių idėjų sritį. Anot A. Jokubaičio, Kanto „estetinių idėjų aiškinimas yra raktas politinių idėjų supratimui“⁴⁵. A. Jokubaitis straipsnyje „Politikos vieta Immanuelio Kanto grynojo proto struktūroje“ išsprendžia politikos dvilypumo problemą, pastebėta dar nagrinėjant politikos ir Kanto moralės filosofijos ryšį. Anot A. Jokubaičio, politika yra tiek idėjų, tiek reiškinių sritis⁴⁶, tačiau griežta proto ir intelekto perskyra verčia rinktis vieną arba kitą sritį. Tačiau Kantas *Sprendimo galios kritikoje* įveda estetines idėjas, kurios leidžia apčiuopti šį politikos dvilypumą⁴⁷, nes, skirtingai nei transcendentalinės idėjos, estetinės idėjos turi vaizdinį⁴⁸. Kitaip tariant,

⁴⁴ Arendt, *Lectures on Kant's Political Philosophy*, 75–76.

⁴⁵ Jokubaitis, „Politikos vieta Immanuelio Kanto grynojo proto struktūroje“, 24.

⁴⁶ Jokubaitis, „Immanuelis Kantas ir politikos tikrumo klausimas“, 79.

⁴⁷ Kant, *Sprendimo galios kritika*, 209.

⁴⁸ *Ibid.*, 247–248.

Kanto estetinių idėjų teorija vienintelė leidžia paaiškinti, kaip politika tuo pat metu gali priklausyti tiek nuo idėjų, tiek nuo jusliškumo, kai nei intelektas, nei protas nėra pajėgūs apmąstyti idėjų ir jusliškumo kartu. Intelektas yra aklas juslinio referento neturinčioms idėjoms, o protas – bet kokiam iš juslių kylančiam sąlygiškumui.

Kanto *Sprendimo galios kritikoje* įvestos estetiškos idėjos taip pat leidžia atrasti vietą politinėms idėjoms kritinėje sistemoje nei išplečiant Kanto transcendentalinių idėjų skaičių, nei kitaip esmingai modifikuojant Kanto kritinės filosofijos sistemą. Visgi Kantas, kalbėdamas apie estetiškas idėjas *Sprendimo galios kritikoje*, nenurodo nei jų skaičiaus, nei kad visos estetiškos idėjos turi būtinai būti „sujuslintos“ trys transcendentalinės idėjos⁴⁹. Nors Kanto estetikos filosofijos tyrimuose dominuoja du požiūriai – moralistinis ir racionalistinis – į estetiškos idėjos šaltinius, Samantha Matherne siūlo praplėsti estetinių idėjų lauką anapus moralės ir kitų, visiškai jokios sąsajos su juslumu neturinčių idėjų (t. y. ne tik tokios transcendentalinės idėjos kaip Dievas ir siela, bet ir angelai bei kitos proto idėjos, negalinčios įgyti jokio juslinio referento). Anot S. Matherne, *Sprendimo galios kritikoje* galime aptikti nuorodų, kad estetinių idėjų šaltinis gali būti ir žmogaus kasdienio gyvenimo patirtis (pavyzdžiui, mirtis, ydos, meilė, reputacija), kurios neįmanoma adekvačiai išreikšti intelekto sąvokomis⁵⁰. Kadangi politinis gyvenimas yra neatsiejama ir neišvengiama žmogaus kasdienio gyvenimo dalis, kuri nebūtinai turi sutapti su morale ir juslinių referentų neturinčiomis idėjomis, Kanto estetiškos idėjos atveria galimybę politinėms idėjoms egzistuoti savarankiškai, be nuorodų į moralę ar transcendentalines idėjas, bet išliekant Kanto gryojo proto struktūros ribose.

Skirtingai nei Kanto intelekto ir proto sampratų atvejais, Kanto estetikos filosofija leidžia pagrįsti ir politikos mokslų galimybę. Nors A. Jokubaitis, nagrinėdamas politinių ir estetinių idėjų santykį,

⁴⁹ Kant, *Sprendimo galios kritika*, 209.

⁵⁰ Samantha Matherne, „The Inclusive Interpretation of Kant’s Aesthetic Ideas“, *British Journal of Aesthetics* 53, nr. 1 (2013): 26–17; 29–30, <https://doi.org/10.1093/aesthj/ays058>.

įžvelgia politinių idėjų sąsają su „simboliniu atvaizdavimu“, šio simbolinio atvaizdavimo nesusieja su politikos mokslais. Bet būtent politikos mokslai remiasi tuo, ką Kantas įvardija simboliniu pažinimu. Simbolinis atvaizdavimas yra hipotipozės porūšis, kai „sąvoka, kurią galima mąstyti tik protu ir kurios negali atitikti joks juslinis stebiny, grindžiama tokiu stebiniu“⁵¹. Anot Kanto, simbolinio atvaizdavimo atveju sprendimo galia „pačią stebėjimo taisyklę taiko visai kitam objektui, kurio pirmasis yra simbolis“⁵². Kanto teigimu, „simboliai yra tiesiog intelekto priemonė, kuria intelektas naudojasi, kad sąvokai suteiktų reikšmę pateikdamas objektą, tačiau jie yra tik netiesioginė priemonė pagal analogiją su vienais ar kitais sprendiniais, kuriems intelekto sąvoka gali būti taikoma“⁵³. Pasitelkę iliustratyvią Kanto rankinio malūnėlio analogiją⁵⁴ simboliškai atvaizduoti valstybės veikimą, politikos mokslininkai siekia simboliškai pažinti valstybės veikimą nagrinėdami, kaip veikia rankinis malūnėlis. Ši skirtis tarp valstybės ir rankinio malūnėlio nurodo, kad negalima rasti valstybės (ar kokiai kitai politinei) idėjai adekvačios sąvokos (t. y. juslinio referento), todėl valstybė juslėse gali būti tiek reprezentuota, tiek pažinta vien tik simboliškai pagal analogiją. Kitaip tariant, Kanto kritinėje filosofijoje politika gali egzistuoti vien tik kaip simbolinis estetinių idėjų atvaizdavimas, todėl nei intelektas, nei protas negali jų apmąstyti, o tai padaryti gali vien tik reflektuojanti sprendimo galia.

Visgi estetiškos idėjos nurodo, kad egzistuoja kita, nematoma fenomenų pusė, kurios žmogaus protas negali pažinti, todėl politikos mokslininkai tegali politiką pažinti apsiribodami simboliniais idėjų atvaizdais, tačiau pati politika lieka nepažini. Nors estetiškos idėjos turi vaizdinį, tačiau, kaip ir transcendentalinių idėjų atveju, jos nėra

⁵¹ Kant, *Sprendimo galios kritika*, 261.

⁵² Ten pat, 262.

⁵³ Immanuel Kant, *Antropologija pragmatiniu požiūriu*, vert. R. Plečkaitis ir R. Rybelienė (Vilnius: Margi raštai, 2010), 92.

⁵⁴ „Antai monarchinė valstybė gali būti pavaizduota kaip kūnas, jeigu ji valdoma pagal vidinius tautos dėsnius, arba kaip tik mašina (pavyzdžiui rankinis malūnėlis), jeigu ji valdoma atskiros absoliučios valios, bet abiem atvejais ji pavaizduojama tik simboliškai.“ Kant, *Sprendimo galios kritika*, 262.

pažinios intelektui⁵⁵. Skirtingai nei intelektualinio pažinimo atveju, simbolinis pažinimas nėra objektyvus ir visuotinai galiojantis, nes estetišnės idėjos negali sudaryti adekvačios intelekto sąvokos, kuri leistų pasiekti objektyvų ir visuotinį žinojimą⁵⁶. Politikos mokslininkai, tyrinėjantys demokratiją, rinkimus, tarptautinius santykius ar kitus politikos aspektus, neturi intelekto sąvokų, kurios leistų pasiekti objektyvų ir visuotinį žinojimą, kaip kad gamtos mokslų atveju. Todėl, kad intelekto sąvokos nėra įmanomos politikoje, politikos mokslininkai gali pažinti tik politinių idėjų simbolinius atvaizdus patyrimo, o už šių atvaizdų esančios pačios politinės idėjos lieka nepažinios. Politikos mokslininkai, norėdami paaiškinti politinį gyvenimą, negali išvengti šios nepažinios politikos pusės, kuri nurodo idėjas. Pavyzdžiui, Johnas Gerringas atkreipia dėmesį, kad balsavimo sąvoka būtų bereikšmė, jei jos nesisietume su demokratijos idėja⁵⁷. Kitaip tariant, politikos mokslininkui (-ei) balsavimas nėra, Kanto vartojama prasme, sąvoka, bet demokratijos estetišnės idėjos simbolinis vaizdinys. Vien fizinis balsavimo veiksmas, nesusietas su demokratijos idėja, negalėtų paaiškinti, kodėl tai yra politikos mokslų, o ne gamtos mokslų tyrinėjimų objektas. Taigi politikos mokslininkai savo tyrimuose neišvengiamai remiasi estetinėmis idėjomis, kurios simboliškai reprezentuojamos patyrimo.

Nors sprendimo galia paremtas simbolinis politikos pažinimas neturi objektyvaus visuotinumą, būtent tai sprendimo galiai leidžia politikos mokslams išvengti laisvės ir determinizmo antinomijos. Kaip pažymi Hannah Arendt, sprendimo galia paremtos išvalgos neturi jokio poveikio praktiniam veikimui, nes sprendimo galios atskaitos taškas yra ne veikėjas, o nesuinteresuotų ir neutraliai politines idėjas reflektuojančių stebėtojų pozicija⁵⁸. Nors pačiai Hannah Arendt politika yra išskirtinai veiksmo sritis, reflektuojanti sprendimo ga-

⁵⁵ Kant, *Grynojo proto kritika*, 247–248.

⁵⁶ I. Kantas, *Prolegomenai*, 68–69.

⁵⁷ John Gerring, *Social Science Methodology: A Unified Framework* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 156–158.

⁵⁸ Arendt, *Lectures on Kant's Political Philosophy*, 52–55.

lia yra atskira nuo veiksmo. Tačiau kartu sprendimo galia nėra tapati atsiribojimui nuo pasaulio apskritai. Annelies Degryse teigimu, sprendimo galia yra atsiribojimas nuo politinio veiksmo, tačiau nėra atsiribojimas nuo pasaulio apskritai, nes stebėtojai išlieka bendrame pasaulyje reflektuodami konkrečius veiksmus ir įvykius⁵⁹. Nors refleksija neturi tiesioginio poveikio politiniam veikimui, ji skirta aprėpti politinę veiklą kaip visumą. Suinteresuotas politinis veikėjas politikos visumos aprėpti negali, nes politikos visuma pasirodo tik nuo veiksmo atsitraukusiems politikos stebėtojams. Remiantis Hannah Arendt Kanto žmonijos progreso interpretacija, Kanto reflektuojanti sprendimo galia leidžia aprėpti žmogaus veikimo visumą politikoje, tačiau ši visuma negali pasakyti nieko galutinio apie politiką⁶⁰. Kadangi politikoje susiduriame su estetinėmis idėjomis, o ne su sąvokomis, kurios laiduoja visuotinę ir objektyvų pažinimą, refleksija nėra tapati gamtiniam determinizmui. Žiūrint iš estetinių idėjų perspektyvos žmogaus poelgiai (tokie kaip balsavimas rinkimuose, protestai) politikos mokslininkams yra ne gamtiniam determinizmui pavaldūs pažinimo objektai, bet tik simboliniai politinių idėjų vaizdiniai, kurie atsiveria nesuinteresuotam reflektuojančiam mąstytiui. Kadangi simbolinis pažinimas politikoje negali pasiekti objektyvaus visuotinumą, todėl ir politika neturi objektyviai determinuojančių dėsnių, kurie galėtų mesti iššūkį individo laisvei.

Politinės idėjos neturi fiksuotų reikšmių patyrimo, todėl jos yra atviros įvairioms interpretacijoms. Politikoje simbolinių prasmų priskyrimas reiškiniams yra visiškai arbitralus, nes nėra jokios *a priori* intelekto taisyklės, kuri konkrečią politinę idėją būtina susietų su vaizdiniu patyrimo. Kadangi nesama objektyvių kriterijų, kaip susieti politinę idėją su ją net ir simboliškai reprezentuojančiu vaizdiniu, *Sprendimo galios kritikoje* Kantas siūlo intersubjektyvų kriterijų, kuris glūdi reflektuojančioje sprendimo galioje: „<...> skonio [reflekty-

⁵⁹ Annelies Degryse, „Sensus Communis as a Foundation for Men as Political Beings: Arendt’s Reading of Kant’s Critique of Judgment“, *Philosophy & Social Criticism* 37, nr. 3 (2011): 354–356, <https://doi.org/10.1177/0191453710389452>.

⁶⁰ *Ibid.*, 57–58.

visis] sprendinys nepostuluoja visuotinio sutikimo (tai gali padaryti tik logiškai visuotinis sprendinys, nes jis gali pateikti argumentus); jis tik tikisi šio sutikimo kaip tokio taisyklės atvejo, kurio patvirtinimo laukia ne iš sąvokų, bet iš kitų pritarimo“⁶¹. Politikoje tokiu atveju įmanomas tik intersubjektyvus tikrumo kriterijus jungiant politines idėjas su simboliniais vaizdiniais, todėl sutarimas dėl politinės idėjų reikšmės negali būti objektyviai visuotinis, bet priklauso nuo konkrečių interpretacijų. Panašiai ir Walteris Bryce’as Gallie’is, nagrinėdamas esmingai ginčijamas koncepcijas (angl. „essentially contested concepts“) pažymėjo, kad politinės koncepcijos, kaip ir estetiškos, yra tos, dėl kurių iš esmės negalimas joks sutarimas (pavyzdžiui, menas ar demokratija), todėl ir vienas teisingas apibrėžimas nėra reikalingas⁶². Kitaip tariant, politikos mokslininkai neturi objektyvaus tikrumo, o turi tik intersubjektyvų tikrumą empiriškai nagrinėdami politinių idėjų (tokių kaip demokratija, liaudis, valstybė ir kt.) simbolinius atvaizdus patyrimu.

Politiinių idėjų intersubjektyvus tikrumas priklauso nuo bendruomenės, kurioje šios universalios idėjos įgauna konkrečius turinius. *Sprendimo galios kritikoje* Kantas įveda terminą *sensus communis*, kuris yra „idėja visiems bendro jutimo, t. y. sugebėjimo spręsti, kuris reflektuodamas mintimis *a priori* atsižvelgia į kiekvieno kito įsivaizdavimo būdą, kad savasis sprendinys t a r s i skaitytųsi su visu žmogaus protu ir tuo išvengtų iliuzijos, kuri sprendiniui galėtų daryti žalingą įtaką dėl subjektyvių individualių sąlygų“⁶³. Anot Hanso-Georgo Gadamerio, *sensus communis* yra svarbus praktiniam gyvenimui, nes šis žmonėms bendras jutimas steigia žmonių bendruomenes įkūnydamas universalumą konkrečioje bendruomenėje⁶⁴. Nors, H.-G. Gadamerio teigimu, *sensus communis*, perkelta į Kanto estetinę filosofiją, praranda

⁶¹ Kant, *Sprendimo galios kritika*, 71–74.

⁶² Walter Bryce Gallie, „Essentially Contested Concepts“, *Proceedings of the Aristotelian Society* 56 (1955): 167–169, <https://www.jstor.org/stable/4544562>.

⁶³ *Ibid.*, 180.

⁶⁴ Hans-Georg Gadamer, *Truth and Method* (London & New York: Continuum, 2004), 18–19.

šias politines prasmes⁶⁵, Hannah Arendt savo Kanto politinės filosofijos analizėje atskleidžia, kad Kanto *sensus communis* turi ir politinę reikšmę. Anot Hannah Arendt, *sensus communis* sujungia žmones į bendruomenes ir leidžia išgyventi tiesiogiai nekylančius politinius vaizdinius remiantis Kanto estetikos filosofija⁶⁶. Su sprendimo galia Kanto tapatinamas *sensus communis*⁶⁷ nurodo bendruomenę (epistemine – politikos mokslininkų – ar politinę), kuri yra atskaitos taškas sprendžiant, kokie konkretūs vaizdiniai patyrimo įgis simbolines politines prasmes.

Galviausiai estetinės idėjos nėra apribotos nei skaičiumi, nei savo šaltiniais, nei egzistuoja objektyvūs kriterijai, kokiems reiškiniams priskirti politines reikšmes, todėl sprendimo galia yra ne tik mąstymo būdas, leidžiantis apmąstyti politiką, bet ir steigia pačią politinę tikrovę. Reflektuojantis mąstymas yra tai, kas leidžia politikai pasirodyti apskritai, nes politika gali egzistuoti tik todėl, kad refleksija suteikia reiškiniams politinę reikšmę. Politikos negalime atrasti nei juslėse, nei intelektualė, nei transcendentalinėse idėjose, nei moralėje, bet vien tik sprendimo galioje. Netgi praktinis veikimas yra tik būtina, bet nepakankama sąlyga politikai egzistuoti. Kaip pažymi Hannah Arendt, nors veikėjai kuria politiką, panašiai kaip ir genijai kuria gražius dalykus, tačiau veikėjai politikoje yra subordinuoti neutralių stebėtojų sprendimo galiai, be kurios nei politinis veiksmas, nei gražūs dalykai negalėtų pasirodyti⁶⁸. Politika nėra vien tik mąstymas, nes politikoje žmogus veikia, tačiau, norint konkrečią veiklą priskirti politikai, mums reikalinga refleksija ir estetinės idėjos. Be refleksijos ir estetinių idėjų žmogaus veikla bus suvokiama arba kaip vien tik gamtos objektai (jei pažeistume Kanto laisvės ir determinizmo antinomijos sprendimą), arba vien tik moraliniai pasirinkimai, bet ne kaip išskirtinai politinę reikšmę turintys veiksmi. Taip pat politika nėra abstraktus mąstymas, bet tokia refleksija, kuri įgauna konkrečias

⁶⁵ Ibid., 24.

⁶⁶ Arendt, *Lectures on Kant's Political Philosophy*, 70–71.

⁶⁷ Kant, *Sprendimo galios kritika*, 183.

⁶⁸ Arendt, *Lectures on Kant's Political Philosophy*, 62.

simbolines reikšmes bendruomenėje, kad ir kokia ji būtų – episteminė (pavyzdžiui, politikos mokslininkai) ar politinė (pavyzdžiui, liaudis), nes estetinės idėjos, neturėdamos objektyvaus visuotinum, nėra ir subjektyvios.

Leo Strausso teigimu, politinė filosofija turi pakeisti nuomonę apie politinių dalykų prigimtį žinojimu⁶⁹, tačiau kyla klausimas, ar įmanoma įgyti kokį nors patikimą politinį žinojimą, kai politikos pažinimas tėra simbolinis. Politika gali būti pažinta tik sąlygiškai ir netiesiogiai remiantis analogija tarp stebimų reiškinių ir politinių idėjų, todėl politinis žinojimas apsiriboja vien tik simbolių pažinimu, bet pačios estetinės idėjos išlieka nepažinios. Pavyzdžiui, politikos mokslininkai, nagrinėdami rinkimus, gali įgyti simbolinį demokratiškos pažinimą, nes estetinės idėjos leidžia įvairius su rinkimais susijusius vaizdinius susieti su demokratija. Visgi pati demokratijos idėja lieka nepažini, atvira ginčams dėl skirtingų interpretacijų, kokius vaizdinius turėtume sieti su demokratija. Kitaip tariant, estetinės idėjos parodo, kad politika yra labiau nuomonių, bet ne patikimo žinojimo sritis. Iš Kanto estetikos perspektyvos ginčai ne tik dėl pavienių politinių idėjų (tokių kaip valstybė, demokratija, liaudis), bet ir dėl pačios politikos idėjos yra neišvengiami. Neįmanoma aiškiai ir konkrečiai apibrėžti, kas yra politika, nes nėra jokių objektyviai visuotinių kriterijų bei kitų argumentų, kurie leistų įtikinamai ir pozityviai atsakyti, kas yra politika. Taigi pati politika yra estetinė idėja, kuri neturi apibrėžto turinio, atvira įvairioms bendruomenių interpretacijoms ir neišsprendžiamiems ginčams.

Estetinė politikos samprata meta rimtą iššūkį politinei filosofijai, kuri įprastai siejama vien tik su proto idėjomis, arba gryna filosofine spekuliacija. Politikos mokslai, kurių pagrindimą galime atrasti Kanto simbolinio pažinimo sampratoje, atrodytų, geriau nei grynoji (politinė) filosofija geba apmąstyti ir steigti politinę tikrovę. Politikos mokslininkai tiek skiria dėmesio reiškiniams, tiek neišvengiamai turi juos metodiškai susieti su politinėmis idėjomis. O štai politikos

⁶⁹ Leo Strauss, „What is Political Philosophy?“ *The Journal of Politics* 19, nr. 3 (1957): 344, <https://doi.org/10.2307/2126765>.

filosofai, atrodytų, gali apsiriboti vien tik proto idėjų spekuliacija nekrepdami dėmesio į konkretų politinio gyvenimo empirinį patyrimą. Bet, kaip teigia Kantas, „grynoji filosofija su diskursyviomis sąvokomis madaruojasi gamtoje, negalėdama savo sąvokų realumo padaryti *a priori* stebimo ir kaip tik dėl to tikro“⁷⁰. Kitaip tariant, grynoji filosofija negali parodyti savo idėjų tikrumo, nes jos yra anapus juslinio patyrimo. Visgi estetinėmis idėjomis ir simboliniu pažinimu politikoje besiremiantys politikos mokslai, kaip ir grynosios filosofijos atveju, negali pagrįsti objektyvaus politikos realumo. Politikos mokslininkai, vadovaudamiesi savo metodais, negali apsiriboti savo vietos kritinėje mąstymo struktūroje, bet tik pažinti politiką vien kaip idėjų simbolių. Pačių politinių idėjų statusas lieka nepastebėtas ne tik grynajai filosofijai, bet ir politikos mokslininkams, todėl šiam uždaviniui reikalinga politikos kritika.

Politinė filosofija gali teikti ne sąlyginį, bet patikimą žinojimą apie politiką tik tuo atveju, jei ji yra politinio mąstymo kritika. Kaip ir grynojo proto kritikos atveju, politinė filosofija turi peržengti ginčus tarp skirtingų politikos apibrėžimų, tačiau šis žinojimas gali kilti tik iš kritikos. Anot Kanto, tik kritika gali pateikti žinojimą apie idėjas, kurios negali būti pažintos objektyviai: „<...> tik paties proto kritika galimas [įgyti] savojo nežinojimo žinojimas yra mokslas.“⁷¹ Svarbiausias Kanto grynojo proto kritikos teikiamas patikimas žinojimas kyla iš mąstymo ribų suvokimo: „<...> pozityvus pažinimas, kurį protas įgyja tik dėl to, kad jis siekia iki šios ribos, tačiau nemandydamas iš jos išeiti, nes ten jis ras tik tuščią erdvę.“⁷² Kanto grynojo proto kritika teikia mums pozityvų žinojimą apie intelekto ir proto taikymo ribas, bet, dar svarbiau, naujai apibrėžia ir pačios filosofijos uždavinį įgyti žinias apibrėžiant mąstymo taikymo ribas. Kai politiniame gyvenime neįmanomas joks nesąlyginis pažinimas, įskaitant ir pačios politikos apibrėžimą, politinio mąstymo (o tuo pat metu ir pačios politikos) ribų suvokimas lieka vienintelis patikimo ir

⁷⁰ Kant, *Grynojo proto kritika*, 575.

⁷¹ Ten pat, 599.

⁷² Kantas, *Prolegomenai*, 156.

besąlyginio žinojimo šaltinis politikoje. Taigi politinė filosofija gali pasiekti tokį žinojimą apie politinius dalykus tik kaip kritika, kai politinio mąstymo ir iš šio mąstymo kylančio politinio gyvenimo ribos yra aiškiai suvokiamos.

Politinės filosofijos, kaip kritikos, tikslas yra apriboti politiką vien tik estetinių idėjų ribose, ypač santykyje su kitais mąstymo būdais – intelektu ir protu. Politinė filosofija turi apriboti proto pretenzijas politiką vertinti vien tik kaip moralės ir transcendentalinių idėjų sritį, kurioje atsiribojama nuo bet kokio juslumo. Politika nėra vien tik idėjos, bet ir šių idėjų simboliniai atvaizdai, be kurių neįmanoma suvokti politinio gyvenimo. Politinis gyvenimas, steigiamas sprendimo galios, būtinai yra reprezentacinis, nes politinės idėjos visada turi būti simboliškai atvaizduotos patyrimo. Taip pat politinė filosofija turi apriboti intelekto pretenzijas politinių idėjų simbolinius atvaizdus traktuoti kaip sąvokas. Politinė filosofija, kaip kritika, turi nuolat priminti (ypač politikos mokslininkams), kad neegzistuoja jokios objektyvios taisyklės, kurios leistų politinę idėją būtinai susieti su tam tikru simboliu jos atvaizdu. Jokiais objektyviais argumentais neįmanoma pagrįsti, kodėl vienos politinės idėjos siejamos su vienu, o ne kitais simboliniais atvaizdais. Pavyzdžiui, politikos mokslininkai, nagrinėdami demokratijos idėją, negali pasiekti objektyviai visuotinių kriterijų, o tik intersubjektyvius kriterijus to, kurias šalis laikysime demokratinėmis, o kurias ne, arba to, kokie yra objektyvūs demokratijos požymiai ar sąlygos.

Išvados

Kantas išskiria tris mąstymo būdus – intelektą, protą ir reflektuojančią sprendimo galią, kurie leidžia atsakyti į klausimą, kaip politika priinama mokslui ir filosofijai. Politinio mąstymo šaltinis yra ne intelektas ir ne protas, bet reflektuojanti sprendimo galia. Jeigu reiškinius tyrinėjantys politikos mokslai būtų grindžiami intelektu, tokie mokslai susidurtų su laisvės ir determinizmo antinomija, nes politika yra žmogaus poelgių sritis, kuri be prieštaros negali būti pajungta intelekto determiniz-

mui. Jeigu idėjas nagrinėjanti politinė filosofija būtų grindžiama vien tik protu, ji negalėtų aprėpti politinio gyvenimo visumos, nes protu negalima pagrįsti nei tarpasmeninių santykių bei socialumo, nei apmąstyti reiškinių, kurie yra svarbūs politiniam gyvenimui. Hannah Arendt teisingai pažymi, kad reflektuojanti sprendimo galia yra tas mąstymo būdas, kuris įveikia prarają tarp mąstymo ir politikos, nes tiek sprendimo galiai reikalingas socialumas, tiek socialumas Kanto kritinėje filosofijoje kyla būtent iš šio mąstymo būdo. Nors Hannah Arendt teisingai nurodo politinio mąstymo šaltinį – reflektuojančią sprendimo galią, – neapibrėžia politikos ribų, nes nepateikia atsakymo, kas yra politika Kanto kritinėje sistemoje ir kaip įmanoma politika kaip mokslas ir filosofija remiantis sprendimo galia.

Reflektuojanti sprendimo galia atsako į klausimą, kas yra politika, apribodama politinį gyvenimą estetinėmis idėjomis, kuriančiomis ir leidžiančiomis apmąstyti politinę tikrovę, tačiau išlaikant nepakitusią Kanto kritinės sistemos struktūrą. Estetinės idėjos leidžia aprėpti politinio gyvenimo visumą, kurią sudaro tiek idėjos, tiek reiškiniai. Estetinės idėjos politikoje pagrindžia politikos mokslų galimybę, nes estetinės idėjos numato simbolinį pažinimą. Nors politinės idėjos, kaip estetinės idėjos, yra nepažinios, nes jos nesudaro intelekto sąvokų, šios idėjos gali būti tyrinėjamos pagal analogiją su reiškiniais, kurie dėl estетinių idėjų įgauna simbolinę politinę reikšmę ir teikia simbolinį žinojimą. Nors simbolinis pažinimas leidžia apeiti laisvės ir determinizmo antinomiją politikos mokslams, tačiau jų kuriamas žinojimas negali pasiekti objektyvaus visuotinumо, nes nėra jokios bendrosios taisyklės, kaip konkrečiai politikos idėjai yra priskiriamas konkretus simbolinis vaizdinys patyrimе. Simbolinio pažinimo kriterijus politikoje yra intersubjektyvus ir priklauso nuo konkrečios bendruomenės (episteminės ar politinės) politinių idėjų interpretacijų, kuriose universalios idėjos įgauna konkrečiai apibrėžtas reikšmes.

Estetinės idėjos politikoje kelia iššūkį grynajai politinei filosofijai, kuri tyrinėja vien už patyrimo egzistuojančias idėjas, nes politika nėra tik idėjos, bet ir reiškiniai. Be to, estetinės idėjos apibrėžia ne tik politines idėjas, bet ir pačią politikos idėją, kuri irgi yra atvira interpre-

tacijoms, todėl neturi visuotinio objektyvaus apibrėžimo. Remiantis Kanto kritinės filosofijos pavyzdžiu, politinė filosofija gali pakilti virš intersubjektyvių politikos interpretacijų ir teikti žinojimą tik tada, kai ji tampa politinio mąstymo kritika, apibrėžiančia politikos ribas ir šaltinius vien tik sprendimo galios ribose. Skirtingai nei politikos mokslai, politinė filosofija, kaip kritika, atskleidžia, kad politinio gyvenimo supratimas yra formuojamas reflektuojančios sprendimo galios. Nors politinis gyvenimas yra atviras įvairioms interpretacijoms, tai nereiškia, kad politiniame gyvenime viskas yra įmanoma, nes politika lieka apribota griežtos Kanto perskyros tarp proto ir intelekto, kurios negali pažeisti. Iš Kanto grynojo proto perspektyvos politinė filosofija, kaip kritika, gali teikti besąlyginį žinojimą tik išsikeldama sau tikslą patikimai apibrėžti politinio gyvenimo ribas. Pagrindinis kritinės politinės filosofijos tikslas yra ne pateikti konkrečius politikos apibrėžimus, o pagrįsti politinio gyvenimo atskirumą nustatant politikos ribas santykyje su kitomis žmogiškojo patyrimo sritimis, tokiomis kaip intelektu besiremiančiais gamtos mokslais ir proto idėjomis paremta morale.

Nors visi reikšmingi politikos filosofai ar teoretikai savo darbuose vienu ar kitu būdu bandydavo apibrėžti politikos ribas, Kanto kritinė revoliucija ryškiai grąžina politikos statuso problemą visu aštrumu, nes nei politikos, nei politikos mokslų, nei pačios politinės filosofijos pagrindai nebėra akivaizdūs ir savaime suprantami po Kanto kritikų. Pati Kanto kritinė filosofija negali duoti konkretaus politikos apibrėžimo, bet tik politinio mąstymo metmenis, padedančius nuskaidrinti pamatines politikos ir jos santykio su mąstymu problemas. Nors Kanto kritinė filosofija suteikia pagrindą nužymėti politikos, politikos mokslų ir politinės filosofijos vietą grynojo proto struktūroje, tačiau negali parodyti nei politikos išskirtinumo iš kitų socialinių sričių (tai, kas galioja politikai, gali galioti įvairiems socialiniams žmogaus gyvenimo aspektams), nei politikos neišvengiamo būtinumo (politikos būtinumo negalima įrodyti Kanto grynojo proto sistemoje, o tik jos vietą joje). Kitaip tariant, Kanto kritinė filosofija leidžia nubrėžti politinio mąstymo kritikos galimybę, arba metmenis, bet politikos išskirtinumas ir būtinumas lieka atviras kritinės filosofijos klausimas.

Literatūra

- Arendt, Hannah. *The Life of Mind*. San Diego, CA: Harcourt, 1978.
- Arendt, Hannah. „Philosophy and Politics“. *Social Research* 57, nr. 1 (1990): 73–103. <https://www.jstor.org/stable/40970579>
- Arendt, Hannah. *Lectures on Kant's Political Philosophy*. University of Chicago Press, 1989.
- Arendt, Hannah. *Tarp praeities ir ateities*. Vertė A. Šliogeris. Vilnius: Aidai, 1995.
- Čelutka, Simas, Alvydas Jokubaitis ir Aistė Noreikaitė. *Politika ir moralė. Ontologinė perspektyva*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2022.
- Čelutka, Simas. „The Ontological Grounding of Hannah Arendt's Political Ethics“. *The European Legacy* 28, nr. 5 (2023): 441–462. <https://doi.org/10.1080/10848770.2023.2229150>
- Degrise, Annelies. „Sensus Communis as a Foundation for Men as Political Beings: Arendt's Reading of Kant's Critique of Judgment“. *Philosophy & Social Criticism* 37, nr. 3 (2011): 345–358. <https://doi.org/10.1177/0191453710389452>.
- Durkheim, Émile. *The Elementary Forms of Religious Life*. Translated by Karen E. Fields. New York: The Free Press, 1995.
- Gadamer, Hans-Georg. *Truth and Method*. London & New York: Continuum, 2004.
- Gallie, Walter Bryce. „Essentially Contested Concepts“. *Proceedings of the Aristotelian Society* 56 (1955): 167–198. <https://www.jstor.org/stable/4544562>
- Gallie, Walter Bryce. „Kant's View of Reason in Politics“. *Philosophy* 54, nr. 207, 1979: 19–33. <https://doi.org/10.1017/S0031819100024852>
- Gerring, John. *Social Science Methodology: A Unified Framework*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Jokubaitis, Alvydas ir Linas Jokubaitis. „Immanuelio Kanto iššūkis politikos mokslui“. *Politologija* 109, nr. 1 (2023): 8–31. <https://doi.org/10.15388/Polit.2021.104.1>
- Jokubaitis, Alvydas. *Politinio proto kritika*. Vilnius: Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2024.
- Jokubaitis, Alvydas. „Immanuelis Kantas ir politikos tikrumo klausimas“. *Problemos* 100 (2021): 75–86. <https://doi.org/10.15388/Problemos.100.6>
- Jokubaitis, Alvydas. „Politikos vieta Immanuelio Kanto grynojo proto struktūroje“. *Politologija* 109, nr. 1 (2023): 8–25. <https://doi.org/10.15388/Polit.2022.109.1>
- Kant, Immanuel. *Politiniai traktatai*. Vertė Antanas Gailius ir Gediminas Žukas. Vilnius: Aidai, 1996.
- Kant, Immanuel. *Antropologija pragmatiniu požiūriu*. Vertė R. Plečkaitis ir R. Rybelienė. Vilnius: Margi raštai, 2010.
- Kant, Immanuel. *Grynojo proto kritika*. Vertė R. Plečkaitis. Vilnius: Margi raštai, 2013.

- Kant, Immanuel. *Sprendimo galios kritika*. Vertė R. Plečkaitis. Vilnius: Margi raštai, 2019.
- Kantas, I. *Prolegomenai*. Vertė R. Plečkaitis. Vilnius: Mintis, 1993.
- Matherne, Samantha. „The Inclusive Interpretation of Kant’s Aesthetic Ideas“. *British Journal of Aesthetics* 53, nr. 1 (2013): 21–39. <https://doi.org/10.1093/aesthj/ays058>
- O’Neill, Onora. „Reason and Politics in the Kantian Enterprise“. In *Essays on Kant’s Political Philosophy*. Edited by Howard L. Williams. Chicago: University of Chicago Press, 1992.
- Oakeshott, Michael. *Experience and Its Modes*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Pascal, Blaise. *Mintys*. Vertė A. Tamošaitis ir J. Žalgaitė-Kaya. Vilnius: Hubris, 2020.
- Strauss, Leo. *Liberalism Ancient and Modern*. Chicago–London: The University of Chicago Press, 1988.
- Strauss, Leo. „What is Political Philosophy?“ *The Journal of Politics* 19, nr. 3 (1957): 343–368. <https://doi.org/10.2307/2126765>
- Strauss, Leo. *Prigimtinė teisė ir istorija*. Vertė A. Radžvilienė. Vilnius: Tyto alba, 2017.
- Strauss, Leo. *What is Political Philosophy? And Other Studies*. Chicago: University of Chicago Press, 1988.
- Taylor, Charles. „Howard Williams, Kant’s Political Philosophy, Oxford: Basil Blackwell, 1983“. *Bulletin of the Hegel Society of Great Britain* 5, nr. 1 (1984): 44–47. [<https://doi.org/10.1017/S0263523200003554>]
- Unger, Roberto Mangabeira. *Knowledge and Politics*. New York: The Free Press, 1984.
- Vaihinger, Hans. *The Philosophy of ‘As If’. A System of the Theoretical, Practical and Religious Fictions of Mankind*. Translated by C. K. Ogden. London: Kegan, Trench, Trubner & Co., 1935.
- Williams, Howard L. *Kant’s Political Philosophy*. New York: St. Martin’s Press, 1983.